

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ІВАНОВИЧА ПОНОМАРЬОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

В статті висвітлена наукова діяльність видатного бібліографа другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Степана Пономарьова.

Ключові слова: Степан Пономарьов, бібліографія.

Степан Іванович Пономарьов (1828–1913) – випускник історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира (1852), згодом видатний вчений і педагог, поет, літературознавець, релігієзнавець, популяризатор знань, меценат, один з найдосвідченіших вітчизняних бібліографів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Неординарна, талановита людина, справжній подвижник збереження та розвитку науки і культури, він став автором близько 700 праць, серед яких наукові розвідки, літературні дослідження, фундаментальні бібліографічні посібники, поетичні твори та численні історичні публікації.

Науковий та творчий доробок С. І. Пономарьова зацікавив дослідників вже давно. Серед них: Л. Радченко¹, В. Різниченко², В. Дудко³, Л. Коцирій⁴, В. Шендеровський⁵, Н. Абдуллаєва⁶, В. Авдєєнко, Ж. Іванова⁷ та інші. Проте спадщина С. І. Пономарьова висвітлена ними лише частково і фрагментарно.

В радянські атеїстичні часи, коли релігійні теми не просто не досліджувались, а були під суворою забороною, поетично-літературна спадщина С. І. Пономарьова, тематика якої була глибоко релігійна, не мала можливості бути досконало дослідженою. Його ж історичні розвідки, теми яких висвітлювали імперський період, також не задовольняли вимоги радянської цензури.

Таким чином, наукова спадщина С. І. Пономарьова не була предметом окремого дослідження істориків, але не втратила свою актуальність нині, коли людство повертається до духовності.

Трохи незаслужено призабутий українськими істориками та присвоєний собі російською історіографією науковий спадок С. І. Пономарьова по праву заслуговує на ретельне дослідження та переосмислення. Його ім'я слід давно повернути до пантеону визначних вітчизняних науковців, яких дала світові українська земля.

С. І. Пономарьов був справжнім трудівником на ниві літературознавства та бібліографії. Вивчаючи його науковий доробок, розумієш, яким значним був творчий внесок вченого у розвиток української науки та культури. С. І. Пономарьов був одним із найталановитіших бібліографів другої половини ХІХ ст., який мав феноменальну пам'ять та все своє життя збирав книги.

Улюбленою справою вченого стала бібліографія. Саме тому його наукові праці мають або суто бібліографічний характер, або тісно пов'язані з цією галуззю науки.

Перша бібліографічна праця «Разбор сочинений преосвященного Филарета Черниговского «Обзор русской духовной литературы»» була підготована С. І. Пономарьовим до друку у 1861 р. Опублікована у 1862 р. в журналі «Духовный вестник», що виходив у Харкові⁸.

Складений С. І. Пономарьовим покажчик статей про Полтавщину 1773–1861 рр. і про уродженців Полтавської губернії (1862) має сьогодні величезну цінність для науки. Серед своїх земляків С. І. Пономарьов дослідив творчість українського поета, фольклориста та етнографа Левка Івановича Боровиковського, а також російського письменника і вченого Миколи Івановича Гнедича.

Кілька праць С. І. Пономарьова присвячено українському історичному Олександрові Матвійовичу Лазаревському⁹.

До 1872 р. С. І. Пономарьов жив у Києві. Саме в цей час він налагодив чудові стосунки з видатним українським вченим-енциклопедистом, першим ректором Київського університету Св. Володимира М. О. Максимовичем. Брав активну участь у редагуванні 3-х томного видання творів М. О. Максимовича, у 1871–1872 рр. написав ґрунтовну бібліографію, опублікувавши низку матеріалів про його життя та діяльність¹⁰.

Коли з'явився журнал «Киевская старина» (1882), С. І. Пономарьов почав друкувати в ньому свої праці: «Альбом М. А. Максимовича»¹¹, «Рукописи Румянцевского Музеума по истории Киева»¹², «Старинные вирши на малороссийском языке», «Письма Гоголя к В. Тарнавскому», «Письма к Максимовичу от С. Аксакова, Чижова, Мерзлякова, кн. Одоевского и других с примечаниями», «Письма М. Максимовича к Т. Шевченку», «К литературной деятельности Ф. Лебединцева», «Киевская поэзия за 50 лет назад» та багато інших, а також багато робіт про церковних діячів України¹³.

Деякі наукові праці С. І. Пономарьова торкаються українознавства, більшість з яких були написані російською мовою і друкувалися в російських часописах. Але лише так можна було пропагувати українство в умовах тотальних заборон і цензури. Саме цим і скористався С. І. Пономарьов.

Вагомим є внесок С. І. Пономарьова у розвиток краєзнавства. Тривалий час він працював над словником, в якому згадав відомих діячів України, які народилися в Чернігівській, Полтавській, Київській, Волинській і Подільській губерніях. Вчений прагнув зберегти їхні імена для нащадків. Повністю словник опублікувати не вдалося, з'явилася на світ лише його частина під назвою «Земляки. Достопамятные уроженцы земли Черниговской»¹⁴, яка стала першим бібліографічним виданням Чернігівщини, аналогів якому немає й нині.

Темою наукових інтересів С. І. Пономарьова була і творчість одного із найвидатніших польських поетів, засновника польського романтизму, діяча національно-визвольного руху Адама Міцкевича.

С. І. Пономарьов досить глибоко вивчав доробок російських класиків, тому інша гілка його наукової діяльності – це історіографія російського письменства, здебільшого матеріали до біографій, творів і діяльності учених та поетів. Головними з них вважаються літературно-бібліографічні праці, присвячені дослідженню творчості: М. Ломоносова¹⁵, П. Вяземського¹⁶, М. Карамзіна¹⁷, І. Крилова, О. Пушкіна, О. Грибоедова¹⁸, М. Некрасова, Д. Писарева, О. Дружиніна та багатьох інших. Ці імена давали йому теми для численних літературних праць.

С. І. Пономарьов упорядкував бібліографічний покажчик праць класика української та російської літератури М. Гоголя¹⁹, був укладачем каталогу Київської міської публічної бібліотеки (1880–1881).

До 100-річчя від дня народження свого земляка з Полтавщини російського поета та перекладача Миколи Івановича Гнедича С. І. Пономарьов друкує бібліографічну роботу «Николай Иванович Гнедич»²⁰. У передмові автор, зокрема, пише: «...Важко говорити про письменника, коли не має ні повної збірки його праць, ні ґрунтовної його біографії. Проте в літературі не забувалось його ім'я та час від часу з'являлись про нього статті, нотатки, спогади, але вони надзвичайно занедбані та мало кому відомі». Далі бібліограф подає перелік того, що написано про М. Гнедича і висловлює сподівання, що хто-небудь використає ці відомості для складання повної біографії письменника, а також друкує список тих матеріалів, які можна використати в майбутньому повному виданні його творів. Після передмови у роботі в хронологічному порядку вміщено бібліографічні матеріали про М. Гнедича, а також покажчик його листів різним особам та листи до нього.

Глибокі знання літератури допомогли С. І. Пономарьову скласти словник псевдонімів. А сам він використовував близько 40 псевдонімів, серед яких найвідоміші: Граф біблію, Книжник, Одинокий, Руський, Залізник, Українець, Бувший полтавець. С. І. Пономарьов за підписом Тарасій Звонков надрукував у журналі «Новое время» велику літературно-бібліографічну бесіду про Тараса Шевченка, а також дослідив і опублікував 8 його листів, адресованих родині Тарновських та актору С. Артемовському, тим самим зробивши вагомий внесок у розвиток української археографії.

Статті С. І. Пономарьова вийшли в більш ніж 50 періодичних виданнях: «Современник», «Отечественные записки», «Киевская старина», «Киевлянин», «Записки Императорской

Академии наук», «Киевские епархиальные ведомости», «Полтавские епархиальные ведомости», «Труды Киевской духовной академии» та ін.

Багато цінних послуг зробив С. І. Пономарьов історикам і дослідникам письменства, яким ні в чому не відмовляв. Допомагав їм своїм довголітнім досвідом, пам'яттю, бібліотекою, поправками.

Дуже вболівав вчений за долю рідної мови. Ось один із його листів до відомого літературознавця, етнографа та філолога Володимира Науменка «Щира ласка – старому Великдень». В цьому листі він пише: «Ось про цю ласку Вашу, Володимире Павловичу, сердечно прохаю Вас я, 82-річний старий, зовсім глухий та майже сліпий, та все ще жадібно бажаючий Вашого Словника рідної мови..., я зберіг лише свою бібліотеку (3627 назв), яку заповів Конотопському земству в його публічну бібліотеку... Ось чому я прошу у Вас милого дару. Пришліть Степану Григоровичу Ярославському ордери для відправки Словника мені. Прошу і щиро кланяюсь... Сердечно Ваш Степан Пономарьов. (1909 рік, 17 листопада, Конотоп)»²¹.

Вражає й глибина поетичної творчості С. І. Пономарьова. Він написав багато поезій в суто релігійному дусі, що вийшли кількома збірками («Вечерний звон», «По святой земле»). Остання стала результатом подорожі Степана Пономарьова на Святу Землю, в Єрусалим і Палестину²².

Згадаємо кілька уривків з цієї збірки, яка починається з вірша «Новому поклоннику»:

«Ты во Святой Земле! Приветствую тебя
И стоя радостно в виду Иерусалима,
Хочу напутствовать советом братским я,
Молясь от всей души, да не раздастся мимо.
Повсюду странствуй, друг, в сердечной простоте,
Гляди на край святой с участием глубоким,
Внимай евангельским сказаньям о Христе,
Дыши здесь верою, смотри духовным оком,
Святыней окружи свою и мысль и плоть,
И, в светлой радости растроганного духа,
Что вот в Иерусалим привел тебя Господь,
К Нему подьмли взор, к нему направи ухо!»²³.

Чимало віршів С. І. Пономарьов присвятив Київським святиням, які його вражали. В альбомі «Киев в русской поэзии», в якому вміщені вірші різних поетів, є вірші й Степана Івановича, написані ним спеціально для цього видання. Серед них вірш «Михайловский монастырь». Ось кілька рядків:

«На рубеже горы высокой
Вознёсся древний Божий храм;
Глядит на синий Днепр широкий,
На даль, раскрытую очам.

Стоит он стройный, величавый,
Как страж при Киеве святом,
Золотоверхий, многоглавый,
Блестя архангельским мечом.

Первопрестольный Ангел Бога
Хранит первопрестольный град:
И падает с души тревога,
И я светло за Киев рад.

О, чудный Киева хранитель,
Победоносный, вековой!

Веди мене в свою обитель,
К мощам страдальниці святої...»²⁴.

Вражає досконалістю капітальна праця С. І. Пономарьова, на яку він затратив багато часу та своїх трудів – бібліографічний словник тих уродженців України, які чим-небудь відзначилися в літературі, науці, мистецтві й інших галузях людської культури і життя, в кому, як говорить автор, «горіла іскра Божя, хто подвигом добрим подвизався і про кого зосталась в громаді з якого-небудь боку помітна пам'ять... Сюди ввійшли біографії і діяльність українських князів, гетьманів, полководців, генералів, митрополитів, архимандритів, єпископів, священиків, учених, письменників, поетів, музик, композиторів, драматургів, художників, юристів, уродженців України, що мали дар Божий і понесли його на потребу рідної української культури чи то на поле чужої московської культури...»²⁵. В цій праці С. І. Пономарьов підкреслює, яку величезну кількість талановитих людей дала світові Україна.

С. І. Пономарьов найбільш відомий колу науковців як бібліограф, літературознавець та бібліофіл. Його бібліотека, яку він збирав упродовж 65 років, була однією з найкоштовніших (як на той час) приватних наукових бібліотек у Росії. За кількістю і цінністю бібліографічних раритетів, що складають її, вона в кілька разів перевищувала київську публічну бібліотеку. Серед раритетів був примірник «Кобзаря» першого видання 1840 р. з власноручним підписом Шевченка і написаним ним віршом:

«На забудь Штернбергу
Поїдеш далеко,
Побачиш багато,
Задивишся, зажуришся –
Згадай мене, брате!
Тарас Шевченко»²⁶.

«Я книгу паче хліба и солі приємлю», – незадовго до смерті сказав С. І. Пономарьов²⁷. Нажаль, доля його унікального зібрання книг була надзвичайно трагічною. Після довгих вагань, вчений подарував книги Конотопському земству, куди й перевіз їх власноруч. Але місцева управа не оцінила цей скарб, розпорошила зібрання на частини, розподіливши між чоловічою й жіночою гімназіями та тюрмою. Лише невелика частка зібрання потрапила до Красезнавчого музею Конотопа.

С. І. Пономарьов був одним з перших професійних бібліографів-релігієзнавців. Йому належать бібліографічні праці, присвячені таким відомим церковним діячам, як Київський митрополит Євгеній Болховітинов²⁸, архієпископ Чернігівський та Ніжинський Філарет, митрополит Московський та Коломенський Філарет, київський архимандрит Антонін та ін. Він – автор багатьох публікацій на сторінках періодики й збірників про історію та стан церков, єпархій в Україні та поза її межами, про міжнародні релігійні зв'язки і контакти православної церкви, про інші сторони тогочасного релігієзнавства.

Усі праці вченого насичені величезною кількістю бібліографічних посилань, що свідчить про його енциклопедичність у багатьох галузях науки, освіти, культури. Доробок ученого міг би зацікавити і сучасних релігієзнавців та духовних осіб.

Отже, значна частина наукових праць С. І. Пономарьова присвячена діячам української, польської і російської науки та культури, серед яких Євгеній Болховітинов, Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Феофан Лебединцев, Олександр Лазаревський, Левко Боровиковський, Микола Гнедич, Адам Міцкевич, Микола Гоголь, Михайло Ломоносов, Микола Некрасов та ін. Ці праці у свою чергу засвідчують енциклопедичність його знань і глибоку ерудицію у тих питаннях, які С. І. Пономарьов висвітлював засобами бібліографії. Він був дослідником, який своїми цінними розшуками допомагав визначати «точну вартість різних письменників...»²⁹.

Надзвичайна точність і детальність наведених відомостей – притаманні риси всіх бібліографічних праць С. І. Пономарьова. Столичні книгосховища йому повністю заміняли природжена пам'ять і виняткова увага до книги. Саме це й давало йому змогу, проживаючи в

провінції, користуючись власною бібліотекою, з успіхом працювати на ниві бібліографії і створювати цінні посібники, що не завжди вдавалося великим бібліографічним центрам.

Усе своє життя С. І. Пономарьов присвятив служінню науці і здобув славу кращого знавця вітчизняної бібліографії. Він володів величезним запасом бібліографічних знань, його численні бібліографічні праці вважалися взірцем. Як бібліографу йому не було рівних серед його сучасників³⁰. Він був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, яка відзначила деякі його наукові праці золотими медалями³¹.

Таким чином, наукова спадщина Степана Івановича Пономарьова є вагомою складовою української науки та культури, заслуговує сьогодні на належну оцінку вітчизняних та зарубіжних дослідників і варта світового визнання.

¹ Радченко Л. Матеріали для біографії С. І. Пономарева // Письма И. С. Аксакова... к библиографу С. И. Пономареву. – М., 1915. – С. 26.

² Різниченко В. Бібліограф С. Пономарьов: 3 нагоди 100-ліття з часу його народження (1828–1928). – К., 1928. – 20 с.

³ Дудко В. Забутий бібліограф // Журнал «Вітчизна», 1984. – № 10. – С. 203–205.

⁴ Коцирій Л. Бібліографічна діяльність С. І. Пономарьова в галузі релігієзнавства // Бібліотечний вісник, 1999. – № 3. – С. 18–21; її ж. Російські діячі в дослідженнях українського бібліографа С. Пономарьова // Бібліотечна планета, 2000. – № 4(10). – С. 40–41.

⁵ Шендеровський В. Видатний бібліограф другої половини XIX століття // Нехай не гасне світ науки. – К., 2006. – С. 229–235; його ж. Видатний бібліограф другої половини XIX століття // Пам'ять століть. – 2007. – № 4–5. – С. 141–145.

⁶ Абдуллаєва Н. Визначний бібліограф, літературознавець та книголюб С. Пономарьов // Бібліотечна планета. – № 1(63), 2014. – С. 28–30.

⁷ Авдєєнко В., Іванова Ж. «Час збирати каміння» // Православная газета. – № 10–11. – 2001; «Я книгу паче хліба і солі приємлю...» // Православная газета. – № 8–9. – 2003.

⁸ Пономарёв С. И. Разбор сочинений преосвященного Филарета Черниговского «Обзор русской духовной литературы» // Журнал «Духовный вестник». – Харьков. – 1862.

⁹ Пономарёв С. И. Труды А. М. Лазаревского // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1871.

¹⁰ Михаил Александрович Максимович: (биограф. и истор.-лит. очерк) // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1871. – Ч. 157. – Т. 10. – С. 175–249.

¹¹ Пономарёв С. И. Альбом М. А. Максимовича // Киевская старина. – 1882. – № 1 (январь). – С. 152–174.

¹² Рукописи Румянцевского Музеума по истории Киева (перечень их по книге Востокова) // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 158–160.

¹³ Палієнко М. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005. – С. 311–312; її ж. «Кієвская старина» (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу. – К., 2005. – С. 24: [Пономарьов С.] Пасхальная вирша «говоренная черноморцами его светлости, великому гетману, князю Потёмкину, на Светлый день праздника Пасхи (в 1786–1787 г.). – 1882. – Т. 2. – № 4. – С. 168–171.

¹⁴ Черниговские епархиальные известия. – 1898. – № 14. – С. 517–576.

¹⁵ Пономарёв С. И. Матеріали для бібліографії літератури о Ломоносове. – СПб., 1865. – 53 с.

¹⁶ Пономарёв С. И. Памяти князя П. А. Вяземского: (хронол. указ. его сочинений в стихах и в прозе; алф. список их; алф. список в его произведениях...) // Сб. Отд-ния Рус. яз. и Словесности Императ. Акад. Наук. – 1879. – Т. 20. – 126 с.

¹⁷ Пономарёв С. И. Матеріали для бібліографії літератури о Карамзине: к столетию его лит. деятельности (1783–1883) // Зап. Императ. Акад. Наук. – 1883. – Т. 65, № 4. – С. 7, 152.

¹⁸ Пономарёв С. И. Матеріали для бібліографії о Грибоедове // Библиограф. – 1888. – № 7/8. – С. 261–274.

¹⁹ Пономарёв С.И. Памяти Гоголя: материалы для библиогр. лит. о нем. – К., 1882. – 60 с.

²⁰ Русская Старина. – 1884. – № 97–98. – С. 115–122.

²¹ Шендеровський В. Видатний бібліограф другої половини XIX століття // Нехай не гасне світ науки. – К., 2006. – С. 232–233.

- ²² Пономарёв С. И. По Святой земле. Из Палестинских впечатлений (1873–1874). – СПб., 1879. – 183 с.; його ж. Иерусалим и Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах: (материалы для библиогр.) // Зап. Императ. Акад. Наук. – 1878. – Т. 30. – № 1. – С. 1–127.
- ²³ Пономарёв С. И. Новому поклоннику // По Святой земле... – С. 1.
- ²⁴ Пономарёв С. И. Михайловский монастырь // Киев в русской поэзии (альбом). Отдел I. Киев и его святыни. – 1878. – С. 44–47.
- ²⁵ Шендеровський В. Видатний бібліограф другої половини ХІХ століття // Нехай не гасне світ науки. – К., 2006. – С. 233–234.
- ²⁶ Там само. – С. 234.
- ²⁷ Різниченко В. Бібліограф С. Пономарьов: 3 нагоди 100-ліття з часу його народження (1828–1928). – К., 1928. – С. 2.
- ²⁸ Пономарёв С. И. Материалы для библиографии митрополита Евгения: (хронол. список его произведений) // Тр. Киев. духов. Акад. – К., 1867. – № 8. – С. 293–353.
- ²⁹ Різниченко В. Вказ. праця. – С. 3.
- ³⁰ Абдуллаева Н. Визначний бібліограф, літературознавець та книголюб С. Пономарьов // Бібліотечна планета. – № 1(63), 2014. – С. 29.
- ³¹ Хронологический список сочинений, изданий и переводов Степ. Ив. Пономарёва, составленный им самим. – СПб. – 1913. – 53 с.

В статье освещена научная деятельность выдающегося библиографа второй половины XIX – начала XX в. Степана Ивановича Пономарёва.

Ключевые слова: Степан Пономарёв, библиография.

The article is devoted to the scientific activities of the bibliographer of the second half of XIX – early XX centuries Stepan Ivanovych Ponomarev.

Keywords: Stepan Ponomarev, bibliography.